

Marhabo UMURZOQOVA,
Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD
E-pochta: umurzakovamarkhabo@gmail.com

O'zXIA professori D.Lutfullayeva taqrizi asosida

LISONIY SHAXS TUSHUNCHASINING LINGVOMADANIY ASPEKTDI O'RGANILISHI

Annotatsiya

Maqolada lisoniy shaxs tushunchasining lingvokulturologiyada o'rganilishi masalasiga e'tibor qaratilgan. Lisoniy shaxs muammosi lingvokulturologiyaning asosiy masalalaridan biri bo'lib, o'ziga xos jihatlari, belgilariga ega. Lisoniy shaxs o'zi mansub bo'lgan madaniyat haqida axborot tashuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Kommunikativ jarayonda uning ishtirokchilari ma'lum bir til qoliplari, me'yorlariga amal qiladilar. Qoliplar va me'yorlar hamma uchun umumiy bo'lsa ham uning nutqiy hosilalari o'ziga xos hamda takrorlanmasdir. Shu takrorlanmaslik tilda lisoniy shaxsning turli-tuman tiplarini ajratishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Maqolada lisoniy shaxs muammosining o'rganilishi, yondashuvlar, lingvomadaniy tip turlari haqidagi qarashlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Lisoniy shaxs, lingvokulturologiya, submadaniyat, lingvomadaniy tip, lingvomadaniy birliklar, diskurs

STUDYING THE CONCEPT OF LINGUISTIC PERSONALITY IN THE LINGUOCULTURAL ASPECT

Annotation

The article focuses on the study of the concept of linguistic personality in linguacultural studies. The problem of linguistic personality is one of the main issues of linguacultural studies and has its own characteristics and peculiarities. Linguistic personality appears as a carrier of information about the culture to which it belongs. In the communicative process, its participants follow certain linguistic patterns and norms. Although patterns and standards are common to everyone, their speech productions are unique and unrepeatable. This lack of repetition is an important factor in distinguishing different types of linguistic personality in language. The article analyses the study of the problem of linguistic personality, approaches, views on the types of linguistic and cultural types.

Key words: Linguistic personality, linguoculturology, subculture, linguacultural type, linguacultural units, discourse

ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ЛИНГВОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ

Статья посвящена изучению понятия языковой личности в лингвокультурологии. Проблема языковой личности является одной из основных проблем лингвокультурологии и имеет свои особенности и знаки. Языковая личность выступает как носитель информации о культуре, к которой она принадлежит. В коммуникативном процессе его участники следуют определенным языковым закономерностям и нормам. Хотя модели и стандарты являются общими для всех, их речевая продукция уникальна и неповторима. Отсутствие повторов является важным фактором различения разных типов языковой личности в языке. В статье анализируется исследование проблемы языковой личности, подходы, взгляды на типы языкового и культурного типов.

Ключевые слова: Языковая личность, лингвокультурология, субкультура, лингвокультурный тип, лингвокультурные единицы, дискурс.

Kirish. Lisoniy shaxs tushunchasi ko'pqirrali tushuncha sifatida tilshunoslikning turli yo'nalishlarida tadqiq qilinmoqda. Lisoniy shaxs o'zi mansub bo'lgan millatning qadriyatlarini va dunyoqarashiga oid komponentlarni o'z ichiga oladi. Til dunyoni anglashda dastlabki va chuqur tasavvurni hosil qilishda ko'maklashadi, madaniyat va qadriyatlarni o'rganishda, anglashda vositachi bo'ladi. Tabiiyki, madaniyat va qadriyatlar ham o'z o'rnida lisoniy shaxsning yuksalishida, yetuklik kasb etishida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Lisoniy shaxs muammosi lingvokulturologiyaning asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy-gimanitar fanlarda, xususan, tilshunoslikda ham inson va shaxs tushunchasi farqlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Lisoniy shaxs tushunchasi lingvokulturologiyada, umuman tilshunoslikda Y.N.Karaulov tadqiqotlari asosida shakllangan. V.A.Maslova, S.G.Vorkachev, V.I.Karasik kabi rus tilshunoslari metodologik asoslarini yaratgan. O'zbek tilshunosligida ushbu masalaga Sh.Usmanova, D.Xudoyberganova kabi olimlar munosabat bildirganlar. V.A.Maslova madaniyatni yaratuvchi va unda yashovchi ham inson, shaxs ekanligini, inson shaxs sifatida namoyon bo'lganda uning ijtimoiy tabiati birinchi

planga chiqishini, o'zi ijtimoiy-madaniy hayotning subyekti sifatida harakat qilishini ta'kidlagan edi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Lisoniy shaxs muammosining lingvokulturologik aspektida o'rganilishi masalasini yoritishda tavsifiy, tipologik, semantik metodlardan foydalanildi. Diskursiv tahlil yordamida lisoniy shaxsning voqelanishi lingvokulturologik aspektida ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Lisoniy shaxs nutqiy jarayonda namoyon bo'ladigan shaxslarning ko'p qirrali, o'ziga xos xususiyatlarga ega paradigmasidir. Kommunikativ muloqotga kirishayotgan shaxs real muloqot paradigmasidagi, faoliyatdagi lisoniy shaxsdir. Uning nutqida lisoniy shaxs sifatida darajasi ham, o'zi mansub madaniyatning o'ziga xosligi ham namoyon bo'ladi. "Lisoniy shaxs madaniy makonida, tilda, ijtimoiy ongning turli darajadagi shakllarida (ilmiy, maishiy va boshqalar), xulq-atvor stereotiplari va me'yorlarida, moddiy madaniyat obyektlarida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Madaniyatda hal qiluvchi rol ni milliy qadriyatlariga tegishli asosiy tushunchalar o'ynaydi"[7]. Ma'lumki, madaniyat, qadriyatlar asrlar davomida shakllanib, sayqallanib boradi. Madaniyatning tilga, tilga madaniyatning

tilga ta'siri katta, ikkisini bir-biridan ajralgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi.

“Muloqot jarayonida lisoniy shaxs ma'lum bir til va madaniy jamoaning muloqotida o'rnatilgan ma'lum kognitiv-pragmatik qoidalarini bajaradigan nutqiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi” [8]. Nutqiy muloqotni amalga oshiradigan shaxslar ma'lum bir til va madaniyat qoliplari, me'yorlariga amal qilsalar-da, qoliplar hamma uchun umumiy bo'lsa ham uning nutqiy hosilalari o'ziga xos hamda takrorlanmasdir. Shu takrorlanmaslik tilda lisoniy shaxsning turli-tuman tiplarini hosil qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Y.N.Karaulov aniqlagan lisoniy shaxs darajalarining bog'liqligi va o'zaro ta'sirining sxematik tasviri ham lingvistik shaxs tushunchasining mazmuni individuallikning etnik-madaniy va milliy xususiyatlari bilan qanchalik chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi [6].

Lisoniy shaxs qaysi millatga mansub bo'lsa, uning tilida tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy ravishda paydo bo'lgan madaniyatga xos unsurlarni ko'rish mumkin. “Til, to'g'rirog'i, til jamoasi etnosning ajralmas xususiyatini tashkil etgani kabi, lisoniy shaxsning invariant komponenti ham milliy xususiyatning bir qismidir” [6]. S.G.Vorkachev lisoniy shaxs haqidagi tavsiflarga to'xtalar ekan, ularda lisoniy shaxs tor ma'noda tushunilgan bo'lib, “muayyan bir shaxsga xos bo'lgan xususiyatlar majmui” yoki “qandaydir xususiyatlar tashuvchisi” sifatida qarash turg'unlashganini, birinchi navbatda, ushbu xususiyatlarning ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligi, shaxsning jamiyatga munosabati, jamiyat a'zosi ekanligi inobatga olinmaganligini qayd etadi [2]. Til va madaniyat bir-biri bilan o'zaro bog'liq tushunchalar bo'lib, lisoniy shaxs va konsept lingvokulturologiyaning asosiy kategoriyalarini tashkil qiladi hamda nutq tuzish qobiliyatiga ega shaxsning dunyoqarashi, aqliy qobiliyatini aks ettiradi. V.I.Karasikning qayd etishicha, lisoniy shaxsning lingvokulturologik tahlili lingvokulturologik tiplarni modellashtirish – jamiyat a'zolariga xos xulq-atvor, umuman, til madaniyati me'yorlarini o'zida mujassam etgan va jamiyatning barcha vakillarining xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadigan ma'lum guruhlarining umumlashtirilgan, taniqli tiplari, masalan, “rus ziyolisi”, “amerikalik advokat”, “nemis ofitseri”, “ingliz janobi” kabilar haqida tasavvur uyg'otishda ko'maklashadi [5]. S.Y.Godunova lisoniy shaxsni madaniyat bilan bog'lar ekan, “lisoniy shaxs shaxsning ijtimoiy-psixologik va madaniy xususiyatlarining umumlashmasi bo'lib, uning matn tuza olish ijodiy qobiliyati va olamning lisoniy manzarasini aks ettirishdagi o'ziga xoslik, atrof-muhit bilan konstruktiv munosabat, o'zga til madaniyati muhitiga moslashuvchanlik va muloqotga ochiqlik, o'z o'rmini topish” kabilarini asosiy belgilar sifatida ko'rsatadi [3]. Lisoniy shaxsning lingvomadaniy aspektdagi tadqiqida lingvomadaniy tip tushunchasi yetakchilik qiladi. Lingvomadaniy tip “O'z xarakteri va xulq-atvori bilan lingvomadaniyatga ta'sir o'tkazuvchi, jamiyatning etnik yoki ijtimoiy o'ziga xosligini namoyon qiluvchi umumlashma obrazi” [11] bo'lib, turli madaniyat, millat vakillarining o'ziga xos tiplari bor. Lingvomadaniy tiplarni o'rganish nazariy jihatdan muayyan bir madaniyat vakillarining milliy-madaniy dunyoqarashi haqida tasavvur hosil qilishga yordam bersa, amaliy jihatdan til o'rganuvchilar uchun shu til bilan birga madaniyatni o'zlashtirishda ham yordam beradi.

Lisoniy shaxs tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda elita lisoniy shaxsi degan tushuncha ko'p uchraydi. Elita lisoniy shaxsi diskursiv shaxsga nisbatan qo'llaniladigan termin bo'lib, bunday shaxs tilning biror bir yoki barcha uslublarida yuqori darajadagi madaniy va nutqiy kompetensiyalarning ideal tashuvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Bunday lisoniy shaxs tildagi lingvomadaniy birliklar, xususan, frazeologizmlar, o'xshatishlar, ramzlar, nutqiy etiketlar, pretsedent birliklardan nutq jarayonida mohirlik bilan

foydalanadigan hamda ma'naviy qadriyatlarni shakllanishiga hissa qo'shish imkoniyatiga ega bo'lgan diskursiv shaxs sifatida baholanadi. Olamning lisoniy manzarasida muayyan madaniyatga mansub til egalarining dunyoni obyektiv ravishda anglashi aks etsa-da, lekin insonning olamni anglashi mexanik tarzda kechmaydi, til egasi sifatida uning voqelikka ijodiy, ma'lum bir ma'noda subyektiv munosabati ham qo'shiladi. Badiiy asar tilini lingvokulturologik aspektda tahlil qilish lisoniy tip haqida ma'lumot olishda ko'maklashadi. Chunki ma'lum bir xalqning yashash tarzi, an'analari, madaniyatiga oid qarashlari uning tilida, xususan, paremlarida, iboralarida, pretsedent birliklarida aks etadi. Badiiy adabiyotda esa bu birliklardan mahoratli yozuvchilar unumli foydalanadilar. Rus tilshunosligida Y.Vodolazkin lisoniy shaxsini lingvokulturo-logik aspektda tadqiq qilgan O.S.Sklyarova uning yuqori darajadagi lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishini asarlarida intertekstuallikni ta'minlovchi vositalarning uchrashi bilan belgilaydi. Yozuvchi jahon madaniy merosidan unumli foydalanadi, bu ko'plab allyuziv nomlardan foydalanishda ham ko'rinadi. Ma'lumki, allyuziv nomlar nafaqat yozuvchidan, balki o'quvchidan ham tayyorgarlik va bilim talab qiladi [9]. Lisoniy shaxs muayyan bir til egasi bo'lib, uning shaxs sifatidagi aqliy hamda ijtimoiy mansublik xususiyatlari u yaratgan matnlarda namoyon bo'ladi. Lisoniy shaxsga lingvokulturologik yondashuvda axloqiy, intellektual xususiyatlariga, xususan, boshqalarga hurmat va muloqotning axloqiy me'yorlarini bilishi hamda unga amal qilishi, aql bilan ish ko'rish, o'zini shaxs sifatida o'stirish, yangi bilimlarni olishda muntazamlik, madaniyatlilikning yuqori darajasi, ijtimoiy mas'uliyat hissiga egalik kabi jihatlariga ham e'tibor qaratiladi. Lisoniy shaxsni lingvokulturologik aspektda tahlil qilish o'zga tilni o'rganuvchilar uchun muhim sanalsa, o'zga madaniyat vakillari bilan savdo-sotiq, tijorat, iqtisodiy aloqalarni o'rnatishda ham muhimdir. Shu jihatdan ham lingvokulturologiya tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan uzviylikda rivojlanib, taraqqiy etib bormoqda. Lisoniy shaxs tushunchasi turli fanlarning keshishmasida shakllangan lingvopersonologiya o'rganish obyekti bo'lsa-da, lingvokulturologiyada lisoniy shaxs muayyan madaniyat vakillarining xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsata oladigan shaxs turlarini aniqlashga qaratiladi.

Lisoniy shaxs muammosi lingvokulturologiyada muhim masalalardan biri ekanligini ko'rsatuvchi yana bir jihat shundaki, lisoniy shaxs o'zi mansub bo'lgan madaniyat haqida axborot tashuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Bu shu tilni o'rganuvchilar uchun shu til egalarining tabiati, muloqotga kirishish salohiyati, kommunikativ sifatleri haqida ham axborot beradi. Lingvokulturologiyada olamning lisoniy manzarasi tushunchasi yetakchilik qiladi. Olamning lisoniy manzarasi muayyan tilda muloqot qiluvchi kishilarning olam haqidagi obrazlar yig'indisi, u haqidagi bilimlar tizimidir. Olamni har kim o'zicha anglashi, tasavvur qilishi mumkin, ammo uning lisoniy ifodasi esa umumiy bo'ladi. Olamni anglashda asrlar davomida to'plangan bilimlardan foydalanilar ekan, uni aks ettirishda ham til zahiralari murojaat qiladi, ammo bu uning bilimi, tildan foydalana olish imkoniyatlarining har xilligi bilan xilma-xillik kasb etadi. Biror bir millatga mansub shaxsning lisoniy qiyofasini tahlil qilish uchun shu tildagi iboralar, o'xshatishlar, xalq og'zaki ijodi namunalari haqida obrazlar tizimini tahlil qilish zarur.

Lisoniy shaxs tushunchasi milliy xarakter, xulq-atvor tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Bu haqida V.I.Karasik quyidagicha fikr bildiradi: “Milliy xarakterni xalq tili orqali (aniqrog'i, lingvistik ong va kommunikativ xulq-atvor orqali) o'rganish turdosh fanlar – etnopsixologiya va etnosotsiologiyada olingan ma'lumotlarni hisobga olmasak, to'liq bo'lmaydi” [4]. O'zbek adabiyotida Sh.Xolmirzayevning “O'zbeklar”, E.A'zamning “Anoyining

jaydari olmasi" kabi hikoyalari milliylikni, asrlar davomida shakllangan qadriyatlarni hamda milliy xarakterni namoyon qiluvchi lisoniy shaxslarni uchratish mumkin bo'lgan asarlar sirasiga kiradi.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, lingvomadaniy aspektda olib borilgan tadqiqotlarda ikki xil yondashuv asosida lisoniy shaxs tiplari ajratilganligini ko'rish mumkin: umumiy etnomadaniy tiplar (rus, ingliz madaniyati vakili) va muayyan jamiyatga xos ijtimoiy-madaniy tiplar (ziyoli, amaldor, hukmdor). Lingvokulturologiya lingvomadaniy tipni lisoniy shaxsning milliy-madaniy, tarixiy hamda milliy qadriyatlarni aks ettirgan hamda o'ziga xos xarakter qirralarini namoyon qilgan umumlashma ko'rinishi sifatida o'rganadi.

Lisoniy shaxsning jamiyatda o'z-o'zini namoyon qilishi, o'zini shaxs sifatida tanitishi kabi xususiyatlari milliy-madaniy tizim asosida shakllanadi. Madaniyatlararo aloqa, bir milliy-madaniy tizimdan boshqa tizimga o'tish lisoniy shaxsda o'z aksini topmasdan qolmaydi. I.V.Bashkova lisoniy shaxsning verbal-semantik jihatlarini tadqiq qilishda asosiy e'tiborni uning lug'at boyligiga qaratadi. Aksariyat badiiy asarlarda asosiy figura inson bo'lib, tilshunos yozuvchining lisoniy shaxsini tadqiq qilar ekan, bunda leksikasiga e'tibor qaratish zarur, chunki muallif lisoniy

shaxsining o'ziga xosligi so'z tanlashi bilan namoyon bo'ladi, deb hisoblaydi [1].

Madaniyat yaxlit sistema sifatida o'z ichida kichik madaniy tizimlardan ham tashkil topadi. Muayyan millat vakili o'ziga bog'liq bo'lmagan holda madaniyat va undagi qadriyatlarni o'zida singdiradi, bu esa o'z o'rnida uning nutqida namoyon bo'ladi. Madaniyatga mansublik jihatidan lisoniy shaxslarning turli tiplarini ajratish mumkin. Kichik madaniy tizimlar turli omillar ta'sirida yuzaga keladi.

Xulosa va takliflar. Lisoniy shaxs tadqiqiga bag'ishlangan ishlarni kuzatish natijasida shu xulosaga kelish mumkinki, mavjud tadqiqotlarda ushbu masalaga ikki yil yo'nalishda yondashilgan. Birinchi yo'nalishdagi ishlarga lisoniy shaxs sifatida mashhur yozuvchi, jamoat arboblari, siyosatchilarning tili va uslubini tavsiflovchi ishlar kiritilsa, ikkinchi yo'nalishdagi tadqiqotlarda har qanday til egasi yoki sheva vakilining lisoniy shaxs sifatidagi o'ziga xosliklar tadqiq qilinganligini ko'rish mumkin. Lisoniy shaxs tasnifi shaxsning tilga munosabatiga asoslanadi. Har qanday til egasining ham kommunikativ kompetensiyaga egalik darajasi bir xil emas. Mana shu darajaning xilma-xilligi lingvokulturologiyada ham lisoniy shaxsning turli tiplarini yuzaga kelishi uchun asos bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Башкова И.В. Теоритические основания русской семантической персонологии: объект и метод: Дисс. д-ра филол. наук. – Красноярск, 2018. – 494 с.
2. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – № 1. – С. 64-72.
3. Годунова С.Ю. Педагогические условия развития языковой личности студента технического вуза: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2008. – 24 с.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Карасик В.И. Дискурсивная персонология // Язык, коммуникация и социальная среда. Выпуск 7. Воронеж: ВГУ, 2007. – С.78-86.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2010. – 208с.
8. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: Флинта, 2016. – 224 с.
9. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – М.: Флинта, 2016. – 224 с.
10. Скларова О.С. Лингвокогнитивный и лингвокультурный аспекты репрезентации элитарной языковой личности писателя в художественном дискурсе: Автореф. дисс...канд. фил. наук. – Майкоп, 2021. – 20 с.
11. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 246 b
12. Худойбергенова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. — 44 б.
13. Хуранова Л.А. Модель языковой личности представителя молодёжных субкультур: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Нальчик, 2018. – 27 с
14. Umurzakova M.E. Types of linguistic personality in the literary text (on the example of Ulugbek hamdam's stories) https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=w6qGLxUAAAAAJ&citation_for_view=w6qGLxUAAAAAJ:WF5omc3nYNoC